

УДК 94(477.571)«18/19»:334

Р. М. Бутенко

*аспірант кафедри всесвітньої історії
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди*

**РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ
СХІДНО-СЛОБОЖАНСЬКИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

© Бутенко Р.М., 2015

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.34407>

В статті проаналізовані основні тенденції та особливості в розвитку матеріально-технічної бази східно-слобожанських селянських господарств. Об'єктивно визначені місце та роль ґрунтообробних ручних та тяглових знарядь і техніки в соціально-економічному і етнокультурному просторі Східної Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Критично переосмислюються накопичені в українській та російській історіографії фактичні матеріали, висновки та узагальнення щодо аграрної історії українських етнічних земель Курської та Воронізької губерній.

Ключові слова: Східна Слобожанщина, українські етнічні землі, сільське господарство, хліборобські знаряддя і техніка, матеріально-технічна база, сільськогосподарське виробництво.

В статье проанализированы основные тенденции и особенности в развитии материально-технической базы восточно-слобожанских крестьянских хозяйств. Объективно определены место и роль почвообрабатывающих ручных и тягловых орудий и техники в социально-экономическом и этнокультурном пространстве Восточной Слобожанщины во второй половине XIX – начале XX в. Критически переосмысливаются накопленные в украинской и российской историографии фактические материалы, выводы и обобщения по аграрной истории украинских этнических земель Курской и Воронежской губерний.

Ключевые слова: Восточная Слобожанщина, украинские этнические земли, сельское хозяйство, земледельческие орудия и техника, материально-техническая база, сельскохозяйственное производство.

The article analyzes the main trends and characteristics in the development of material-technical base of the East Slobozhanskiy farms. Objectively, the place and role of manual and draft tillage tools and technology in socio-economic and ethno-cultural space East Slobozhanshchina in the second half of XIX – early XX century.

Introduction of the East Slobozhanskiy farms improvement of tools and machines, on the one hand, required capital and considerable size because it was available only to large owners, on the other hand, the machines pay off only at the huge number of processed product. All these types of agricultural implements played a special role in market transformation of agriculture reformed Eastern Slobozhanshchina.

Critically rethought accumulated in the Ukrainian and Russian historiography of the actual materials, conclusions and generalizations of the agrarian history of Ukrainian ethnic lands Kursk and Voronezh provinces.

Keywords: Eastern Slobozhanshchina, Ukrainian ethnic lands, agriculture, agricultural implements and machinery, material-technical base, agricultural production.

Постановка проблеми визначається тим, що протягом багатьох століть на українських етнічних землях Курської та Воронізької губерній сформувалася багата землеробська культура, була створена матеріально-технічна база сільськогосподарського виробництва. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. повсюдно в Російській імперії відбувалось збільшення попиту на землеробський реманент, що приводило до збільшення кількості сільськогосподарських знарядь і машин в селянських господарствах Східної Слобожанщини, а також до покращення їх функціональних властивостей.

Найінтенсивніше в селянських господарствах Східної Слобожанщини відбувався перехід від технічно і морально застарілих плугів із дерев'яним корпусом до суцільнометалевих. Поширення жнивирських машин, парових молотарок та інших вдосконалених землеробських машин вказувало на концентрацію землеробського

виробництва, прискорену ринкову трансформацію.

Можна констатувати, що історичний розвиток в селянських господарствах Східної Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX ст. залишається досить актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес. Важливість розробки досліджуваної проблеми диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів розвитку матеріально-технічної бази східно-слобожанських селянських господарств, об'єктивного визначення ролі й місця українських етнічних земель Курської та Воронізької губерній в Європейському соціально-економічному та етнокультурному просторі протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Аналіз актуальних досліджень. Стан наукової розробки обраної теми повністю відображає багатогранність та динамізм, що були характерні для соціально-

економічного розвитку українських етнічних земель Курської та Воронезької губерній протягом другої половини XIX – початку XX ст. Суттєвий внесок у наукову розробку окремих аспектів обраної теми зробили такі дослідники як А.М. Анфімов [1], Ф.К. Волков [2], О.Гайстер [3], Є.С. Карнаухова [12], Н.М. Кореневська [13], М.П. Маслов [14], А.Г. Слюсарський [21], М.А. Трубчанінов [22] та інші. Проте подібних досліджень українознавців мало, для того, щоб можна було скласти цілісну картину розвитку матеріально-технічної бази в селянських господарствах Східної Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Проаналізовані праці не розставили однозначних акцентів у цьому питанні, а лише окреслили коло невирішених проблем.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати розвиток матеріально-технічної бази селянських господарств Східної Слобожанщини в умовах ринкової трансформації народного господарства та українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. Синтезуючи наявний історичний матеріал, передбачається відтворити історико-наукову картину розвитку таких важливих елементів матеріально-технічної бази східно-слобожанських селянських господарств як різноманітні хліборобські знаряддя і техніка, що поєднувалися в ті або інші технологічні процеси за допомогою певних форм організації виробництва.

Виклад основного матеріалу. Серед основних факторів розвитку матеріально-технічної бази господарств українських селян Східної Слобожанщини значну роль відігравали історичні, природно-кліматичні, соціально-економічні, етнокультурні, адміністративні та інші чинники. Вони в основному визначали масштаби, динаміку та географію розвитку сільськогосподарського виробництва на українських етнічних землях Курської та Воронезької губерній протягом другої половини XIX – початку XX ст. Важливою умовою організації ефективного господарювання слобідсько-українського селянства було раціональне використання матеріально-технічної бази. Всі елементи

матеріально-технічної бази сільського господарства пореформеної Східної Слобожанщини, зокрема різноманітні хліборобські знаряддя і техніка поєднувалися в ті або інші технологічні процеси за допомогою певних форм організації виробництва [5, с.64-68]. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. в селянських господарствах Східної Слобожанщини сформувалися й функціонували щонайменше чотири комплекси хліборобського реманенту – ручні знаряддя обробки ґрунту, ґрунтообробні тяглові знаряддя і техніка, землеробський реманент призначений для сівби, хліборобський реманент призначений для збирання та обмолоту врожаю. Всі ці аграрно-господарчі комплекси були важливими технічними складовими сільськогосподарського виробництва, кожен з яких зіграв особливу роль в соціально-технічній організації аграрного сектору Східної Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX ст. [17, с.112-118]. В господарствах українських селян Східної Слобожанщини найстародавнішими землеробськими знаряддями були ручні знаряддя обробки ґрунту: мотика, сапа, заступ тощо. Бурхливий розвиток ринкових відносин в аграрному секторі Східної Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX ст. відбивався на кількісних і якісних змінах ручних знарядь обробки ґрунту. Прикладом таких позитивних змін була еволюція традиційної лопати або заступу, які й до нашого часу залишаються важливою складовою землеробського реманенту українського селянства. Найдавнішим варіантом заступу було суцільно дерев'яне знаряддя, яким селяни копали лопатами землю, викопували картоплю тощо.

В умовах ринкової трансформації сільськогосподарського ручна праця повинна була ставати все більш продуктивною, що спричинило поширення на українських етнічних землях Курської та Воронезької губерній досконалішого варіанту дерев'яної лопати, у якому робочу частину по лезу окупували залізом. Все частіше в селянських господарствах з'являлися заводські лопати з залізною ро-

бочою частиною. Заступами та лопатами селяни скопували городи, копали ями, колодязі, викопували і садили картоплю та іншу городину. В окремих слобода і селах Східної Слобожанщини ними також обгортали просапні культури, зокрема картоплю [22, с. 76]

У другій половині XIX – на початку XX ст. на українських етнічних землях Курської та Воронезької губерній в більшості землеробських господарств усі головні роботи по догляду за посівами здійснювались ручними засобами. Для цього здебільшого служили ручні мотики або сапки, які залишалася важливою складовою ручного землеробського реманенту кожного селянського господарства. Поступово видозмінюючись відповідно до такої нової функції, як обробка городніх культур, особливо з появою ряду нових для Східної Слобожанщини просапних культур, вона модифікувалась у різні варіанти й форми сапи. Прополка та обгортання буряку, кукурудзи, картоплі, соняшника, тютюну та баштанних потребували не традиційної важкої мотики, а нового знаряддя, як правило, з невеликим замахом і невеликою ударною силою. При цьому, при прополці та обгортанні цих культур для українських селян Східної Слобожанщини, характерним був удар знаряддям в напрямку до себе. При такому прийомі найзручнішою була облегшена мотика, а пізніше – сапа, сапка, цапка, кепка, тяпка, шкрябачка, копанка тощо. Тому загальною тенденцією модифікації мотики було зменшення ваги, розмірів, кута між державком і робочою частиною, що робило її зручнішою в роботі [8, с. 165].

Традиційно східно-слобідському селянству здавна були відомі три види тяглових орних знарядь: рало, соха і плуг. Звичайно, українські селяни Східної Слобожанщини вважали за краще застосовувати на своїх ланах ті землеробські знаряддя, до яких звикли, які застосовували «з дідів». Сила традиції в застосуванні того чи іншого знаряддя поступалася тільки перед дією соціально-економічних факторів. З другої половини XIX – на початку XX ст. у зв'язку із зменшенням тягової худоби, загальною тенденцією розвитку продук-

тивних сил східно-слобідських селянських господарств, був перехід від важких орних знарядь до легших, але більш продуктивних. Так, рало в умовах Східної Слобожанщини еволюційно зазнавало змін від простіших його форм до більш складних і набуло специфічних ознак у різноманітних конструкціях і регіональних варіантах. Згодом на загострений відросток насаджували залізний наконечник – наральник з невеликою трикутною лопаттю. Потреба перевертати пласт зумовила розширення лопати наральника і розміщення її з деяким нахилом у бік, а не строго вертикально. Зародження подібного наральника стало важливим технічним новаторством у етнічних українців Курської та Воронезької губерній. Наступним за наральником землероби створили пристрій для відвалювання (зміщення) скиби у вигляді дерев'яної дошки, а далі з'явилося й чересло – масивний ніж для відрізання пласта землі. З часом наральник перетворився в леміш, а само рало перетворилося в плуг [16, с.31; 4, с.141-153].

У другій половині XIX – на початку XX ст. в східно-слобожанських селянських господарствах рала класифікувалися як однозубі та багатозубі. В свою чергу всі варіанти однозубого рала звичайно зводилися до двох головних різновидів: безполозові та положові рала. Усі ці типи та різновиди рала українські селяни звичайно виготовляли самостійно, підбираючи для їх частин відповідні породи легкого міцного дерева, лише наральники чи лапи робилися сільськими ковалями [20, с. 53]. Значне поширення однозубого рала переважно в бідняцьких господарствах Східної Слобожанщини поряд з набагато досконалішим плугом зумовлювалось переважно тією обставиною, що воно було простим щодо конструкції легким орним знаряддям, яке потребувало менше, ніж плуг, тягової сили. Однозубим ралом в другій половині XIX – на початку XX ст. східно-слобожанські селяни орали, як правило, м'який ґрунт: пар під озимину, землю з-під баштану, гречки, картоплі, проса, конопель тощо [9, с. 128-133].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. на українських етнічних землях Курської та Воронезької губерній однозубе рало швидко еволюціонувало від традиційної конструкції до вдосконаленої, а також змінювалася сфера його застосування в селянських господарствах. Якщо незаможники використовували рало часто для оранки, то більш заможні верстви селянства користувалися ним майже виключно як знаряддям повторного обробітку ріллі, тобто як культиватором. Для культивації ріллі в багатьох селянських господарствах Східної Слобожанщини використовувалися також багатозубі рала, які були більш продуктивнішим різновидом землеробського реманенту [7, с.482- 486].

Особливе місце в історії селянського землеробського реманенту Східної Слобожанщини займала й соха, яка сформувалася в умовах уже існуючого орного хліборобства набагато пізніше рала, і використовувалася для оранки ґрунту східно-слобожанськими селянами до початку XX ст. Соха, як орне знаряддя, застосовувалось поряд з плугом епізодично й розподілялося на два основні різновиди. До першого належала традиційна соха, яка здавна використовувались східно-слобожанським селянством як орне знаряддя. Вона мали досить сталу конструкцію і, за винятком залізних сошників, виготовлялася з дерева. Цей різновид сохи переважав в багатьох господарствах Східної Слобожанщини приблизно до 90-х років XIX ст. Другий різновид сохи на Східній Слобожанщині була модифікована соха, яка прийшла на зміну традиційній в кінці XIX ст. На початку XX ст. модифікована соха, продовжуючи змінювати свою конструкцію, поступово перетворювала в нове знаряддя обробітку просапних культур [6, с. 29-31]. В багатьох східно-слобожанських селянських господарствах соха була, зазвичай, саморобною. Найчастіше внесення змін в конструкцію сохи стосувалося відвалу. Лопаткова полиця майже всюди на Східній Слобожанщині замінювалася дошкою, поставленою, як у плузі. В результаті в окремих регіонах Курської та Воронезької губерній у другій половині XIX – на по-

чатку XIX ст. виникло ряд форм та варіантів сохи, які були перехідними від сохи до плуга [15, с. 168-170].

Особливо важливе місце в історії землеробського реманенту пореформеної Східної Слобожанщини займав плуг, який сформувався набагато пізніше рала і сохи в умовах уже існуючого тут орного хліборобства. Протягом століть українське селянство з повагою ставилось до цього ґрунтообробного знаряддя і часто віддавало йому перевагу над сохою та ралом. Розвиток на Східній Слобожанщині сільськогосподарської спеціалізації, що став характерним для другої половини XIX – початку XIX ст., проявився в значному збільшенні площ під просапними культурами – картоплею, буряком та ін. Це визначило широке розповсюдження в селянських господарствах такого нового різновиду ґрунтообробного реманенту як підгортальник. Це сільськогосподарське знаряддя було модифікацією сохи та рала й призначалося для обробки вже розпушеної землі; його головне призначення полягало в підгортанні рядів рослин просапних культур. Нерідко підгортальник також служив для проведення водостічних борозен на сирих і низинних ґрунтах, і значно рідше для викопування із землі коренеплодів і картоплі. Звичайно, підгортальник представляв собою невеликий плуг із двостороннім відвалом. На Східній Слобожанщині українські селяни використовували ручні, однокінні та багатокінні багатокорпусні підгортальники [19, с. 67-75].

Протягом другої половини XIX – початку XIX ст. на більшості території українських етнічних земель Курської та Воронезької губерній, з їх специфічними природно-ботанічними умовами і з твердими чорноземними ґрунтами, плуг став найбільш придатним орним знаряддям. Це пояснювалося тим, що з точки зору використання ґрунтового багатства періодична глибока оранка плугом вводила в обіг шару ґрунту, недосяжні при звичайному поверхневому обробітці сохою та ралом. Обертанням скиби, за допомогою якого відновлювалася ґрунтова структура, забезпечувало не тільки заорювання дернини,

що піддавалася процесам розпаду без втрат та добрив, а також знищення насіння бур'янів, багатьох шкідників і збудників хвороб сільськогосподарських культур [6, с. 14-16].

Для селянських господарств Східної Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX ст. були характерні три основні різновиди плугів: традиційні плуги саморобного та кустарного виробництва, модифіковані традиційні плуги кустарного та фабрично-заводського виробництва, суцільнометалеві плуги кустарного та фабрично-заводського виробництва. Так, українські традиційні дерев'яні плуги на колісному передку із залізним лемешем і череслом були найбільш поширені на українських етнічних землях Курської та Воронезької губерній приблизно до 80 – 90-х років XIX ст. Модифіковані традиційні плуги кустарного та фабрично-заводського виробництва стали панівним різновидом ґрунтообробної техніки, що використовувалась у сільському господарстві Східної Слобожанщини наприкінці XIX – початку XX ст. Суцільнометалеві плуги фабрично-заводського виробництва почали широко застосовуватись на більшості території Східної Слобожанщини також наприкінці XIX – початку XX ст. [18, с. 7-18]. Модифіковані традиційні плуги кустарного та фабрично-заводського виробництва стали панівним різновидом ґрунтообробної техніки, що використовувалась у східно-слобожанських селянських господарств наприкінці XIX – початку XX ст. Плуг був незрівнянно досконалішим орним знаряддям, аніж рало. При уважній роботі плугатаря він не робив огривів, не залишаючи незораних острівців землі. Перевертаючи скиби, плуг загортав бур'яни, підрізані в корінні, і тим самим більшість з них нищив. При достатній кількості робочої худоби плугом можна було орати на потрібну, досить значну, глибину. Винайдення подібного знаряддя у свій час було значним досягненням технічної думки українського селянства Східної Слобожанщини [11, с. 82-90].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вивчений матеріал свідчить,

що разом з бурхливим розвитком ринкових відносин в аграрному секторі Східної Слобожанщини у другій половині XIX – на початку XX ст. з боку місцевого українського селянства відбувалося значне збільшення попиту на землеробський реманент, особливо на нові, більш продуктивні сільськогосподарські машини та знаряддя праці. Застосування на українських етнічних землях Курської та Воронезької губерній вдосконаленого сільськогосподарського реманенту вело до концентрації виробництва і до застосування капіталістичної кооперації в землеробстві. Поліпшені знаряддя фабрично-заводського виробництва, які коштували далеко дорожче саморобних і кустарних, окуповувалися тільки в умовах масштабного господарства, а тому запроваджувалися тільки заможними селянськими господарствами, які успішно розвивалися, та незрівнянно сильніше ринково трансформувалися за інші. В тих слободах і селах Східної Слобожанщини, де були більш розвинені ринкові відносини, де більше господарств втягнуто в товарообіг, там глибша диференціація селянських господарств, більш швидким темпом проходила ліквідація кріпосних пережитків, скоріше за інших східно-слобідські селяни обзаводились власним реманентом і переходили на ринкові умови господарювання.

Запровадження в східно-слобожанських селянських господарствах вдосконалених знарядь і машин, з одного боку, вимагало значних розмірів капіталу і через це було доступним тільки великим господарям, а з іншого боку, машини окупалися тільки при величезній кількості оброблюваного продукту. Всі ці види землеробського реманенту зіграли особливу роль в ринковій трансформації сільськогосподарського виробництва пореформеної Східної Слобожанщини. Але поряд з цим, частина селянських господарств не мали власного реманенту та робочої худоби, головним джерелом прибутків для власників цих господарств була здача земельних угідь в оренду. Запровадження на українських етнічних землях Курської та Воронезької губерній землеробських машин і поліпшених знарядь

передбачало ринкову трансформацію сільськогосподарського виробництва, з

одного боку, і концентрацію виробництва з другого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881 – 1904 гг.) / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
2. Волков Ф.К. Этнографические особенности украинского народа / Ф.К. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград: Тип. т-ва Общественная польза, 1916. – Т. 2. – С. 455-647.
3. Гайстер А. Сельское хозяйство капиталистической России (от реформы 1861 г. до революции 1905 г.) / А.Гайстер. – М.: Гос. изд-во, 1928. – 226 с.
4. Годовой отчет Курского губернского земства. 1916 год. – СПб.: Тип В. Кирибаума, 1913. – 188 с.
5. Годовой отчет о деятельности складов кустарных изделий Воронежского земства за 1908 г. – Воронеж.: Тип. губ. правления, 1909. – 115 с.
6. Данные подворной сельскохозяйственной переписи в Курской губернии, произведенной земством в 1912 г. – Курск: Тип. губ. земства, 1914. – 195 с.
7. Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия. Год шестой 1912. – СПб.: Тип. В.Кирибаума, 1913. – 717, 7 с.
8. Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия. – СПб.: Тип. В.Ф. Кирибаума, 1910. – 692 с.
9. Ежегодник Департамента земледелия за 1906. – СПб.: Тип. В.Кирибаума, 1907. – 281 с.
10. Журнал Совецания о нуждах кустарного производства земледельческих орудий. – СПб.: Тип. В.Кирибаума, 1907. – 96 с.
11. Журнал Совецания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: Тип. В.Кирибаума, 1905. – 116 с.
12. Карнаухова Е.С. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860-1914 гг.) / Е.С. Карнаухова. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 215 с.
13. Корневская Н.Н. Бюджетные обследования крестьянских хозяйств в дореволюционной России / Н.Н. Корневская. – М.: Госстатиздат, 1954. – 156 с.
14. Маслов М.П. Селянське землеробство в пореформеній Харківській губернії / М.П. Маслов // Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х.: Основа, 1999. – № 3. – С. 55 – 61.
15. Материалы по текущей сельскохозяйственной статистике Курской губернии. – Изд. Курской губернской земской управы. – Курск : Тип. Курск. губ. земства, 1913. – 176 с.
16. Материалы по текущей сельскохозяйственной статистике Курской губернии. – Курск: Тип. Курск. губ. земства, 1916. – 196 с.
17. Материалы по текущей сельскохозяйственной статистике. – Курск: Тип. Курского губернского земства, 1911. – 163 с.
18. Обзор деятельности земств по развитию земледелия, промышленности и торговли. – СПб.: Изд-во ГУЗ и З, 1914. – Т.5. – 255 с.
19. Отчёт по Корочанскому земскому опытному полю за 1909 год [сост. Н. А. Романов]. – Курск : Тип. Курского губернского земства, 1909. – 104 с.
20. Отчеты Курской губернской земской управы за 1907 год по оценочно-статистическому отделу. – К.: Тип.губ. правления, 1908. – 56 с.
21. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. / А.Г. Слюсарский. – Харьков: Харьк. кн. изд., 1964. – 460 с.
22. Статистика Российской Империи. – СПб.: Тип. МВД, 1914. – 652 с.
23. Трубочанінов М. А. Роль земств у розвитку кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту в Україні / М. А. Трубочанінов // Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х.: Майдан, 2008. – № 32. – С. 278 – 291.